

● Азап пен тозақ

Соғыс тұтқындары тақырыбы – тереңірек үңілуді қажет ететін өзекті тақырып. Әсіресе, «Түркістан легионында» тұтқын болғандар турасында әлі күнге дейін тұщымды зерттеу аз. Соңғы деректерге сүйенсек, неміс концлагерьлерінде бақилық болғандардың саны 3 миллионнан асып жығылады екен. Байыппен үңілсек, сол кездегі НКВД-ның да тұтқын біткеннің бәріне теріс көзқарас қалыптастырып, «өз еркімен әрі қаруымен фашистерге берілгендігі», «Түркістан легионына» адал қызмет етуге ант бергендігі» жайлы аңыздарды ойдан құрастырып, кешегі қаруластарын жаппай қаралауға көшкендігі де жан-жақты зерттеуді қажет етеді.

«Түркістан легионында» болғандарды қайта тұтқындауға не түрткі болды десек, 1941 жылы 16 тамызда КСРО мемлекеттік қорғаныс комитеті тұтқынға түскен кеңес жауынгерлерінің отбасылары мен туыстарын қуғындау туралы №270 бұйрығын шығаруымен олар «сатқындар» санатына қосылып, «халық жауы» ретінде қоғамнан алшақтатылды. Түрлі қиянатқа тап болды. Оларды жазалау да жылдам жүзеге асып, Одақтың әр қиырынан 127 лагерь, 57 жинақтау, іріктеу пункттері құрылды да, басым бөлігі Сібірге, Карлағқа, т.б. лагерьлерге жіберілді. Соғыстан қираған қалаларды қалпына келтірудегі адам төзгісіз ауыр жұмыстарға да осы «опасыздар» көбірек тартылды. Елге оралғандары да тыныш өмір сүре алмады. Төлқұжат орнына арнайы куәлік беріліп, бір ауданнан басқа ауданға, облысқа қоныс аударуына қатаң тыйым салынды. Өле-өлгенше басқан ізін аңдушылардан шаршаған жауынгерлердің көбінің жала мен түртпектеуді көтере алмай, ауру мен қайғыдан көз жұмғанын да жасыруға болмайды.

Архив құжаттарын ақтара отырып аңғарғанымыз, «легионда» болғандардың арасында оңтүстікқазақстандықтар да баршылық екен. Сол көп құжаттың ішінен біз, әсіресе, сол кездегі Қаратас (қазіргі Қазығұрт) ауданынан шыққан тұтқындар тағдырына терең үңіліп, оларға жеке тоқталуды жөн көрдік.

Солардың бірі – **ОРДАБАЕВ Сайдулла** 1900 жылы дүниеге келген. Қаратас ауданындағы Жартысу ауылынан шыққан қазақ. Сотталмаған, сауаты жоқ, партия қатарына алынбаған. Әскерге алынғанға дейін «Жаңа тұрмыс» колхозында колхозшы болған. 1942 жылы тұтқынға түсіп, 1945 жылдың маусымында ағылшын лагерінен босатылған.

Дегенмен, бұл тұтқынның құжаттары толық сақталмаған. Тергеу материалдары да түгел емес. Тек айыпкердің сиясы өше бастаған, өз қолымен жазылған жауабын ғана таптық. Ежіктөй оқи отырып, ұққанымыз, Ордабаев шын мәнінде «легионда» болған екен.

«1942 жылдың көктемінде лагерьде тұтқындардың қарасы көп емес еді. Орманшылар командасына алынып, лагерьден 3 шақырым жерде отын дайындадық. Сайын даладан басқаны көрмеген қыр қазағына қалың орманда жұмыс істеуге көндігу қиындау екен. Кейін келе өтім үйреніп кетті. Бұл ойдың басыма қалай келгенін білмеймін, маған мүлтіген ну орманды паналап қашу дұрыс көріне берді. Қашуға ұзақ дайындалдым. Жолдас та таптым. Ташкенттік Николай екеуміз бір пышақ, ескі компас, қос уыс тұз, аздап көгерген қатқан нан тауып, тамыздың басында өбін тауып ол «тозақтан» қашып шықтық. Күндіз қалың бұтаға тығылып, тек түнде өндірте жүріп, оңтүстік-шығысты бетке алып, қалжырап талғанымызша жүре бердік. Кейде алдымыздан село тұрғындары нан, картобын қоржынымызға салып беріп, жол көрсетіп, шығарып салады.

Осылай жолымыз оңғарылып-ақ келе жатыр еді, бір күні түнде қатты нөсер төкті. Тығылар жер таппадық. Үсті-басымыздың бәрі малмандай су. Айдалада бос тұрған жартылай жанған ағаш үйге кірдік те, сілеміз қатып ұйықтап қалыппыз. Бұл шатаспа-

сам, Орлов облысының Глинцы қаласынан 25 шақырым шапғайда жатқан селоның маңайы екен. Жылқы жайып жүрген ауыл балаларынан жол сұрадық. Ауыл да алыс емес екен. Ол жаққа бару қауіпті, дереу жиналып, бір шақырым жүрдік пе, жүрмедік пе, артымыздан ат тұяғының дүбірі естілді. Балалар балалығын жасап біз туралы ауылдастарына айтып қойыпты. Осылайша полициялардың қолына түстік.

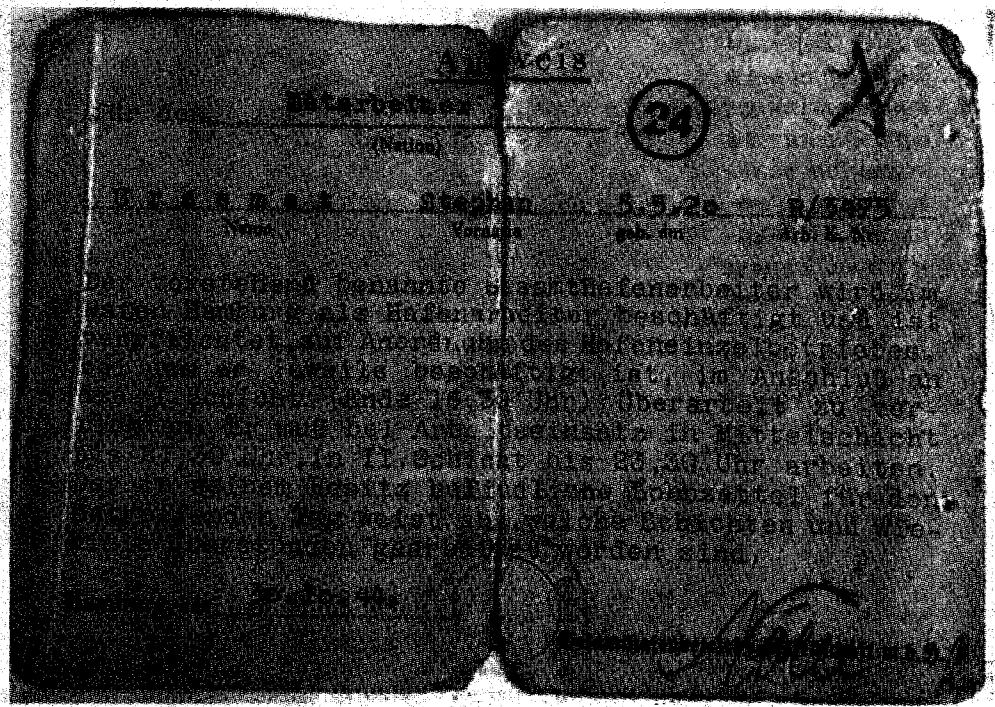
Сытылып көтеміз деп жүріп СС түрмесіне түсіп, күн сайын гестапода азапталып көп күн жаттық. Немістер де жеңістен күдер үзген-ау, біздің лагерьден қашқанымызға мүлдем сенбей, күн сайын сұраққа алып, «Диверсантсындар, қандай тапсырмамен келдіңдер, қай аймақта парашютпен секірдіңдер?» деп қинауын қоймады.

Ақыры біздің тағдырымызды полицияларға тапсырды. Қайта лагерьге жөнелтуді бұйырыпты. Бірақ, Иван атты полициядың айтуынша, жақын маңайдағы лагерьде тиф ауруы тарап, тұтқындар жаппай қырылып жатыр екен. Мұны естіген бізде ес қалмады. Иванның аяғына жығылып, «зажигалка» сыйлап, осы түрмеде қалдыруын жалпынып сұрадық. Қандай жұмыс болса да бас тартпайтынымызды, бұйрығын, айтқанын екі етпейтімізді айтып жатырмыз. Ол да бізге жаны ашыды ма, көнді. Қалай дегенде де біз тұрған түрме лагерьмен салыстырғанда жұмақ мекені екен. Көрші бөлмедегі жағылған пештің жылуы бізге де келіп, өйтеуір жан сақтадық. Бірақ, бөрібір кейін лагерьден лагерьге ауыстырылып, азаптың бәрін бастан көшіттік. Гомель деген жерде болғанымыз ғана есімде қалыпты. Содан соң бізді Барановичи деген жердегі лагерьге жіберіп, сол жерде 1943 жылдың жазына дейін болдым. Бұл жерде де жағдайымыз мез болды дей алмаймыз. Азық-түлік тапшы, кей күндерді аш өткіземіз. Адам жанын шыбын өлтірудей көретін қаскөйлерге қарсы тұрап өлтірмей жеткізді. Бірер айдан соң тірі қалғандарды бір үлкен лагерьге күзетпен жаяу жеткізді. Қай жер екенін де білмейміз, бірақ Варшаваның жақын екенін естіп жатырмыз. Одан Краков қаласына көшіттік. Соған қарағанда Совет әскері қарқын алып, тықсырып бара жатқан болу керек деп іштей қуанып жүрдік.

Ал, 1944 жылы шілдеде бізді Берлин қаласының сыртына эшелонмен әкелді. Мұнда екі күн аялдаған соң бәрімізді Дортмунд қаласына жеткізіп, жан-жақтағы лагерьлерге тарата бастады. Мен Бохум қаласына жөнелтілдім. Шырт ұйқымнан оятып сұрасаң да санамнан шықпаса, №2557 бөлмеде жатқанмын. Американдықтар келіп құтқарғанша осында болдым» деген тұтқынның хатынан бармаған жері, баспаған тауы қалмағанын, жас жұмырының жалынды шақтарын абақтыда азаппен өткізгенін оқи отырып, біздің де жанымыз күйзелді. Осындай жұмыры өкінішпен өткен соғыстан қайтқан солдаттар тағдыры тасада қалма-са екен дейміз.

Ал, «легионер» **ЖОЛДАСОВ Көбей** болса осы Қаратас ауданы Жартытөбе ауылының азаматы ретінде майданға аттанады. 1914 жылы «Қазақстанның XX жылдығы» колхозында туған Көбей соғыстан соң, сотталғанға дейін өз өңіріндегі «Қызыл диқан» кеңшарында тіршілік көшкен.

1939 жылы әскер қатарына алынып, жауынгерлік дайындықтан өткен К.Жол-

Қазығұрттық

дасов Термиз қаласындағы №506 әскери бөлімде қызмет етеді де, 1941 жылы Иранның Гогран қаласына жіберіледі. 1942 жылы бөлім командирі шенін алған Көбей Алматыға оралып, одан әрі Ақмоладағы кавалериялық бөлімде 2 ай болып, майдан даласына бет түзейді. Харьков маңында Жолдасов қызмет еткен 3-армия анталаған жаудың қоршауында қалып, 1942 жылы ауыр жараланып қолға түседі. 3 ай бойы гестапоның тергеудегі азаптарына төзген тұтқын Германияның Нойхамеріндегі лагерьде жол жөндеу жұмыстарына жігілсе, Францияның Альбшрехиінде (Альби) де ауыр жұмыстан өбден жүдейді. Ал, 1944 жылы Ахметов бастаған 18 адаммен бірге Бельгия партизандарына қашып қосылып, теміржолдарды жарып, күші басым жаумен талай рет шайқасқа түседі. Бірақ, бұл жөнінде нақтылы дәлел жоқ.

1944 жылы Голландияда ағылшын әскерімен шайқаста тұтқындалып, Англияға жөнелтіледі. Ғұмыр бойы «Түркістан легионының тұтқыны», «ағылшын жансызы» деген жаладан басын арашалай алмаған Жолдасовты 1948 жылы жауапқа тартқан Қаратас аудандық ҰҚК қызметкерлері «Үш бұлақ» бастауыш мектебінің бұрынғы мұғалімінің унтер-офицер ретінде «Түркістан легионында» болғанын, кейін легион штабында 1943 жылы (Легионово, Польша) қару-жарақ қоймасын басқарғанын, ағылшын барлауымен біте қайнаспаса да байланысы барлығын өз шешімінде шегелеп айтыпты.

Дегенмен, бұл шешімде шындық басым деп кесіп айту да қиындау. Себебі, 1949 жылы осы аудандағы Ленинское селосындағы үйіне тінту жүргізілгенде де Көбейдің атына берілген №612426 нөмірлі әскери билет пен №854 паспорт орнына жүретін уақытта куәліктен өзге ештеңе табылмаған. Яғни сезік тудырарлық құжаттардың жоқтығы да жауапсыз сұрақтарды көбейтіп отыр.

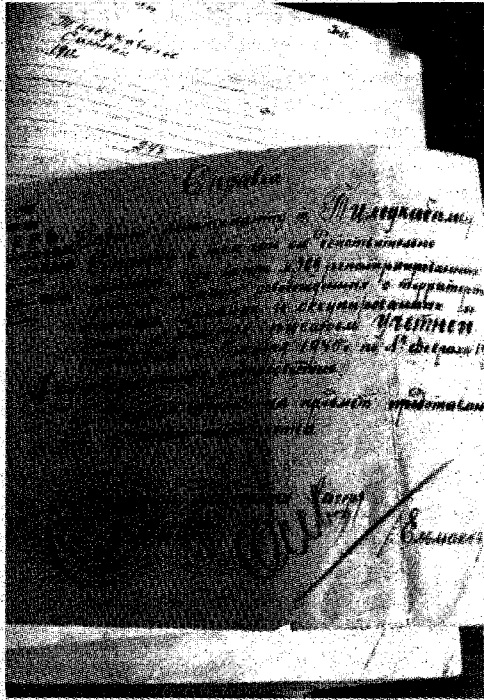
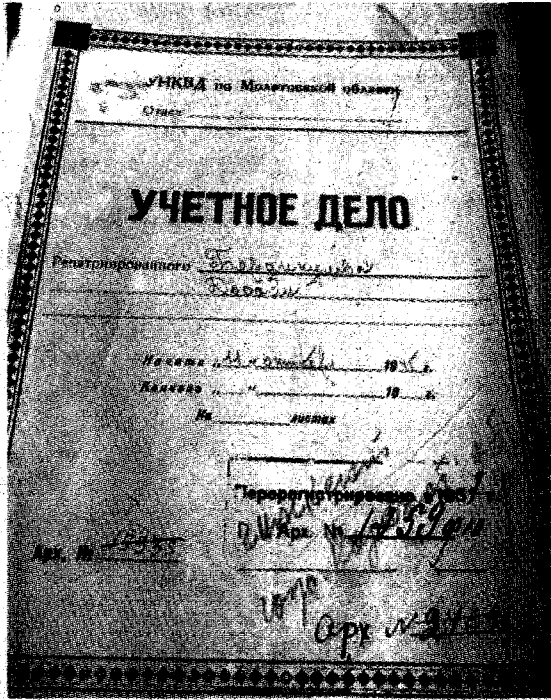
Тергеу материалдарына тігілген Жолдасовтың еңбек жолы жайлы мәліметтер мынадай екен:

«... Мен Ташкенттегі қазақ педагогикалық техникумында 1929-1932 жылдары білім алдым. «Қазақ әдебиеті» бөлімін бітіріп, туған жерге оралып, бала оқыттым. 1933-1934 жылдарда өз ауылым – Жартытөбедегі бастауыш мектептің меңгеру-

шісі болдым. 1939 жылға дейін аудандағы бірқатар мектептерде ұстаздық еттім. Осы жылы Орта Азия әскери округінің шақыртуымен Термез қаласына әскери борышымды өтеуге келдім.

... Полк комиссары Кентанау қоршауда қалғанымызды айтқанда сарбаздардан сабыр кете бастады. Біз бұл кезде бір селоның жанында бекініп жатқанбыз. Қалай да қоршауды бұзып өтудің жоспарын талқылай бастадық. Уақыт аз, жау жақын жерде. 17 адамнан тұратын барлаушылардан бірде-бір адам тірі қайтпады. Дереву екінші барлау тобын жасақтап, түнделете жолға шығардық. Олардың бесеуі ғана аман келіп, «темір құрсауды» бұзып шығудың мүмкін еместігін айтты. Жау шебін жарып шығамыз деген жоспарымыз жүзеге аспады. Бірнеше рет шабуылға шығып, көп шығынға ұшырап, кері шегіндік. Өлгендерді түн жамылып асығыс-үсігіс жерлеп, сөтінеп қалған бөлімдерді бір-біріне қосып, аз әскерді аман алып қалудың қамына кірістік. 1942 жылдың 27 мамырындағы түні кезекті ұрыста сол аяғыма мина жарықшағы тиді, командиріміз де жараланды.

Бәріміз окопта жайрап жатырмыз. Таң қылаң бере біздің окопка қарай 10-12 неміс танкісі беткеп келе жатты. Артында қаптанған жау автоматшылары. Бәріміз тым-тырыс тына қалып, алдыңғы жаққа үреймен көз тігіп отырмыз. Кенет жау бағытын кілт өзгертіп, өлі де ұрысы басылмаған село жаққа қарай кетті. Ол селоның аты есімде жоқ, білетінім, ауыл біздің бекіністен небәрі жарты шақырым жерде болатын. Жаудың соңғы тобы қарсы алдымыздан өте бергенде комиссар Кентанау оқ жаудыруға бұйрық берді. Аз немісті ес жидырмай жусатып салдық. Алайда, тұс-тұстан көмекке автоматшылар келіп, граната лақтырып, біздің бөлімнің быт-шытын шығарды. Тірі қалғандардан өлгендер көп. Комиссар Кентанау да қаза тапты. Көп ұзамай тұтқынға түстік. 10-12 адамбыз. Бізді Кременчук қаласындағы лагерьге қамады. Немістер партияға өткен коммунистерді сөзге келмей атып тастап жатыр. Соңғы ұрыс алдында комиссар Кентанау барлығымыздың партбилетімізді жиып алып, өртеп жіберген. Стансаға келген пойыздардан жүк түсіріп, жүк артып, күніміз өтіп жатты. 1943 жылы біздің лагерьден 500 тұтқын іріктеліп, Германияға жіберілді. Ішінде мен де бармын.

тарта адамның қарасы көрінді. Алыстан шырамытпағанмен, жақындай бере жау қолына түскен өз жауынгерлеріміз екені байқала бастады. Құтқарып алатын қауқар қайда, күзеті мықты. Көп ұзамай сол солдаттардың кебін киетініміз де айдан анық. Сондықтан сөзге келмей, арбаларды өртеп жібердік. Штаб басшысы капитан Мумренконың бұйрығын да бұлжытпай орындап, арнайы қаптарда сақталған солдаттардың жеке құжаттарын, топографиялық карталарды жою үшін соңғы арбаға да от қойдық. Осы абыр-сабыр үстінде жау да жетіп келіп, еңгезердей неміс солдаты мені автоматпен ұрып, сұлатып түсірді. Одан арғысын білмеймін, шамада бір сағаттан соң есімді жисам, жартылай жанған арбаның жанында өлі жатыр екенмін. Бұл 1941 жылдың 30 шілдесі еді. Осылайша бізді, 5000-ға жуық әскери тұтқынды жаяу шұбата айдап, Винница қаласына алып келіп, аэродромға жинады. Бәріміз ашпыз, тіске басар түк

Түйіндей айтқанда, Тілеуқабылов Сопыбек тартқан тауқымет осындай. Бір айта кетерлігі, оның ісіне қатысты құжаттарда сотты болғандығы көрсетілмепті. «Түркістан легионында» да болмаған.

Ал, тағы бір қазығұрттық соғыс құрбаны **БЕРДІҚҰЛОВ Досалыға** қатысты №1259 іс қозғалыпты. Ол 1918 жылы 5 мамырда ОҚО, Қаратас ауданы, Жылыбұлақ ауылында туған. Қазақ, ВЛКСМ мүшесі. комсомолдық билетін немістер тартып алып қойған екен. 5 кластық білімі бар, мамандығы жоқ, бұрын сотталмаған.

Кеңес әскері қатарына 1940 жылы алыныпты. Соғысқа дейін туған ауылында колхозшы болып жұмыс істеген сарбаз 1941 жылы №121 полк құрамында шайқаста ауыр жараланады. Польшадағы тұтқындар лагерінен де қашып шығып, Конской деген шағын қалашықта қайта қолға түседі. Тағы да қашуға әрекеттеніп жүргенде әшкерә болып, «сенімсіз солдат» 1944 жылы Германияның Гамбург қаласына жөнелтіледі.

Осы «Федель 28» лагерінде жүкші болып жүрген жауынгерді 1945 жылы ағылшын әскері босатып алып, еліне қайтарыпты.

Тергеуде берген жауабында:

«...1941 жылдың мамырында біздің бөлім Белосток маңында алғашқы ұрысқа араласты. Қарақұрымдай қаптан жау бекінісі осал Белостокты бірер күнде-ақ қоршауға алды. Қоршаудан сытылып шығу үшін 4 күн шайқастық. Тұтқынға түскендерді Брест қаласы маңайындағы әскери лагерьге өкелді. Бұл жерден де бас сауғалай қашып, Конскойда қайта ұсталғанымды, Гамбургке қалай айдалғанымды бұрын да айтқанмын. Сондықтан ол жайында қайталап жатпаймын» деген Бердіқұлов та «Отанын сатты» деген айыптан жалтара алмапты.

Ал, **ТҰРЫМБЕТОВ Қырықбай** 1914 жылы туған. Оңтүстік Қазақстан облысы, Қаратас ауданы, «Қазақстанның 20 жылдығы» колхозының тұрғыны. Партияда жоқ, шаруа отбасынан шыққан, білімі 5 кластық, үйленбеген, сотты болмаған. Әскер қатарына 1935 жылы шақырылған екен.

Қ.Тұрымбетовке тағылған айып, ол Қызыл әскердің сапында бола жүріп, 1941 жылы тамыз айында Смоленск маңында қолындағы қаруымен жау қолына тұтқынға түсіп қалады. Тұтқында жүріп, «Түркістан легионының» құрамында ант қабылдады» деп көрсетілген. Сонымен бірге, 1942 жылы желтоқсан айында Совет-герман майданының ұрыс даласында Кеңес әскеріне қарсы шығыпты деген айып тағылады. 1943 жылы қаңтар айына Қызыл әскер бөлімдері оны қолға түсіреді.

Осыған байланысты Әскери трибунал Қ.Тұрымбетовті «Отанына опасыздық жасады» деп РСФСР Қылмыстық Кодексінің 58-1, «б» бабы бойынша, ең жоғары қылмыстық жаза – ату жазасына кеседі.

Сонымен бірге, Әскери трибунал Қ.Тұрымбетовке кесілген ату жазасын шұғыл түрде орындауды және оны қатаң бақылауға алууды да ұмытпапты.

Жалпы, күні бүгінге дейін сұрапыл соғыстағы тұтқындар қасіреті жабық тақырыпқа айналғаны жасырын емес. Кеңес үкіметі де соғыс тұтқындарын түгелдей «сатқын» деп санап, оларға еш аяушылық білдірмеді. Біз тілге тиек етіп отырған қазығұрттық соғыс құрбандарының қилы тағдыры да мыңдаған солдатты сергелдеңге салған сол күндердің бір үзгісі ғана. Демек, соғыс тұтқындары, «Түркістан легионы» турасында да тәуелсіз Қазақстанның өз ұстанымы болуы керек. Білікті ғылыми-зерттеулер жүргізіліп, архивтер де толық ашылуы тиіс. Сонда ғана тарихи шындыққа көз жеткізіп, «легион» жайлы аңыз бен шындықтың ақ-қарасын айырып, оң байламға келетініміз анық.

Сейдахан ӘЛІБЕК,
тарих ғылымдарының докторы,
М.Әуезов атындағы
ОҚУ колледжінің директоры.

ТҰТҚЫНДАР ҚАСІРЕТІ

Шығыс Пруссияның Загн қаласы. 2000-ға тарта тұтқын сым қоршаудың ішінде жатырмыз. Біраз уақыт бізді ешкім мазаламады. Бар-жоғымызды ұмытқан сияқты. Шілденің басында бізге «Түркістан легионына» өткенімізді хабарлады. Оның қандай «легион» екенін де білмедік. Сұрауға дәрмен қайда?! Осы жерде бізді ұлт-ұлтқа бөліп, «Орыс азат ету армиясы», Түркістан, грузин, армян, Волга татарлары, т.б. легиондар құрылды. Бәрімізді медициналық тексеруден өткізіп, неміс офицерлеріне табыстады.

Лагерьде бастан-аяқ бірге болғандардан 2-ақ адамды атын атап, түсін түстеп айта аламын. Біріншісі Анвар атты өзбек жігіті. Екі лагерьде бірге болдық та, ол кейін Нойхаммерде қалған. Кейінгі тағдырынан хабарым жоқ.

Екіншісі – Каримов Бексейіт. Франциядағы жолдасым еді. Оны да көрмегелі, хабар алыспағалы қай заман...

Қазығұрттық соғыс құрбаны **ТІЛЕУҚАБЫЛОВ Сопыбектің** солдаттық тұрмыры да соқтықпалы-соқпақты жолға толы екен.

1912 жылы Қаратас ауданының Жүзім ауылында туған Сопыбек кедей отбасынан шыққан. 1942-1945 жылдары тұтқында болып, Германияның Бохум, Польшаның Зольдин лагерьлерінде ұсталған. Жоғары білімді, мамандығы мұғалім.

1946 жылы лагерь басшысы, майор Ельмаков берген анықтамада оның соғыстан кейінгі жылдарда, нақтырақ айтсақ, 1945 жылдың 5 қарашасы мен 1946 жылдың 1 ақпаны аралығында Батыс Германиядан тұтқыннан босатылғандар орналастырылған №309 лагерьде есеп бөлімінің тілмашы болып істегені, өз жұмысына жауапкершілікпен қарағаны жазылған. Ал, ОҚО ЖҚК-нің 2-бөлім басшысы майор Сухенко тарапынан 1949 жылы берілген келесі бір анықтамада Сопыбектің Шымкент қаласындағы Тоқаев көшесінде 7-үйде тұрып, №7 орта мектепте ұстаздық еткені атап көрсетіліпті. Ал, осынау №248 істегі маңызды құжаттың бірі – оның өз қолымен толтырылған өмірбаяны. Сондықтан Тілеуқабыловтың талайлы тағдырына тереңірек үңіле отырып, осынау автобиографиядан да қысқаша үзінді бере кетуді жөн көріп отырмыз.

«... Шешемнің көрер жарығы бітіп, көзі жұмылған соң тірі адам тіршілігін жасайды емес пе, 1929 жылға дейін әкемнің тәр-

биесінде өстім. Сол жылы әкем мені Шымкенттегі КИМ мектебіне беріп, онда бір жыл оқыдым. Күзге қарай Ленинградтағы «Красный Выборжец» зауыты қарамағындағы ФЗУ-да дәріс алып, «токарь» мамандығын игеріп шықтым. Елге оралған соң алдымен Сарысу ауданында инспектор, сонан соң Шымкенттегі облыстық халыққа білім беру бөлімінде мұғалімдер даярлаумен айналысып, 1934 жылы білімімді жетілдіру үшін Ленинградқа екінші рет сапар шегіп, Герцен атындағы педагогикалық институтқа аттанып кеттім. Бірақ, бұл арманым іске аспады. Орын толып қалғандықтан елге қайтуды ар санап, амалсыздан Ленинград облысы, Псков қаласындағы Киров атындағы институтқа құжаттарымды тапсырдым. 1939 жылы оқуымды ойдағыдай аяқтап, Қазақстанға қайта оралдым. Оқып жүрген кезімде үздіктер қатарынан көрініп, 1939 жылы партия қатарына да кандидат болып қабылдандым. Облыстық білім бөлімі Шымкенттегі Калинин атындағы мектепке жолдама беріп, сол білім ордасында математика пәні мұғалімі болып істедім. Алайда, жаным қалаған бұл жұмысты ұзақ атқара алмадым. Ұзамай қалалық военкоматтан шақырту келіп, әскер қатарына алынып кеттім. Біздің әскери бөлім Батыс Украинаның Хыров деген елді мекенінде орналасып, полк штабында писарь болдым.

Сол арада соғыс өрті лаулап, біздің бөлім де кескілескен шайқастың талайына қатысты. Қарасы қалың жаумен шегіне ұрыс жасап келеміз. Гайсин қаласынан 40 шақырымдай жердегі, Винницаның шығысына таман орналасқан деревнядағы жан алып, жап беріскен шайқас тұп-тура екі күнге созылды. Үшінші күні немістерді деревняның бір бөлігінен түре қуып шықтық. Дегенмен, біздің бөлім қоршауда қалып қойған болатын. Деревняда өлі ұрыс жүріп жатқанын автоматтың толассыз тарсылынан аңғарып келеміз. Біз ауылға беттей бергенде немістер өзеннен өтер көпірді жарып жіберіп, өзен бойын жағалап, өткел іздеп, біраз жүріп қалдық. Бұл әрекетіміз бекершілік екен, батпақты жерде жүрісіміз өнбей, бағытымызды өзгертуге тура келді.

Бізге қару-жарақ та қат. Үш адамда бір мылтық. Батпаққа батқан арбаларды итшілеп жүріп итеріп шығарып, өрең дегенде орталық көшеге шықтық. Сол сәтте 60-қа

жөк. Аштықтан бұратылып, ісініп өлгендердің саны да көбейіп барады. Тәулігіне бір литр су қосылған атала берді. Нан туралы сөз етпей-ақ та қояйын. Ебін тауып қашып шығып, бір айдай өр деревняны бір паналап, немістер жоқ жермен жүріп отырдық. Нәсер жауынға да қарамай, көбіне түнде жолға шығамыз. Кездескен жанның бәрінен азық сұраймыз. Бағытымыз бұлдыр. Арамызда сол жердің тұмасы Александро деген серігіміз болды. Гомель облысында тұрады екен. Соның ақылымен туған ауылы Синское селосына да аяқ іліктірдік. Келуін келгенмен, бұл жерде тұрақтай алмайтынымыз анық байқалды. Себебі, немістер мал-жанын түк қалдырмай сыпырып кеткесін ауылдағылар да аштыққа ұрына бастапты. Содан аз-кем аялдап, солтүстік-шығысқа бет түзеп, қайта жолға шықтық. «Қырсық бір айналдырса шыр айналдырады» деген рас екен, орманнан шыға бере екі неміс солдатына кезігіп, қарсыласа алмай, қайта қолға түстік. Бізді Могилев қаласындағы штабқа алып келді. 3 күндей ұстап, «Қайдан жүрсіндер? Партизандар қайда?» деп ұрып-соғып, тергей бастады. Тоқтаусыз тепкілегендердің «Швайн русь» дегеннен басқа сөзін ұқпаймыз. Бет-аузымыз дап-дала. Мұнан түк шықпасын түсінді ме, келесі күні немістер бір аудармашы ала келіп (Приволжалық жергілікті неміс екен), тілдесе бастады.

Бұл 1941 жылғы қарашаның басы болатын. Лагерьдегі тозақ өмір осылай басталды. Тәулігіне 200 грамм нан мен тұзсыз атала береді. Аршылмаған шіріген картоптан жасалған аталаның сасық иісі мұңкігенде, ішпей жатып жүрегіміз айнапты. Амал жоқ, шошқа да тұмсығын батырмайтын быламықты талғажау өттік. Қарашаның соңына қарай солдаттар арасында тиф ауруы қатты тарап, мен де 15 күндей нәр татпай жатып қалдым. «Госпиталь» деп аталатын, есік-терезесі аңғал-саңғал сыз барактамыз. Күніне 200-дей адам аурудан өледі. Аурудан аман, тірі жүргендер ертеден қара кешке дейін көселден көз жұмған тұтқындарды көмумен болды. Кейде олар жерлеп үлгерме алмай, мәйіті айна бастағандармен бірге көрер таңды көз ілмей атқызып шығамыз. Осындай алапат аштықтан, алмайтынбайтын аурудан соң барактағы 900 адамнан 50 шақты ғана солдат қалдық».